

Rusínová, Zdenka

[**Kořenský, J.; Komárek. M. a kol. Mluvnice češtiny. 2, Tvarosloví**]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1989-1990, vol. 38-39, iss. A37-38, pp. [161]-165

ISBN 80-210-0168-2

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101714>

Access Date: 11. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

RECENZE — REFERÁTY

J. Kořenský — M. Komárek a kol.: Mluvnice češtiny (2) Tvarosloví. Praha, Academia 1986, 536 str.

Druhý díl Mluvnice češtiny je věnován popisu tvarosloví češtiny, a to funkčního v první části a formálního v části druhé. Navazuje na díl první, na kapitoly věnované morfologii a morfemice, ale především obsahuje množství odkazů na díl třetí, na syntax češtiny.

Recenzovaný díl Mluvnice představuje reprezentativním způsobem současnou sumu vědomostí především z oblasti teorie slovních druhů, v úplnosti uvádí současný stav formálních prostředků flexe (se začleněním vokálních a konsonantických alternací) a podává zevrubnou zprávu o fungování ohebných i neohebných tvarů v systému současné češtiny.

Od dosavadních mluvnic se Mluvnice češtiny liší méně rozsahem (ve srovnání s Trávníčkovou mluvnicí), spíše obsahem a určením. Zatímco dosavadní mluvnice byly přístupné středoškolsky vzdělaným lidem, nová mluvnice zúžila své publikum na vysokoškolsky a lingvisticky vzdělané. Navíc nese určením jako vysokoškolská učebnice.

V první kapitole, věnované slovním druhům, se mluví o odrazových a sdělovacích (komunikativních) potřebách člověka. Tyto potřeby (a dále pak jím odpovídající prostředky) nelze podle našeho soudu od sebe takto oddělovat. Chápeme-li termín odraz (jinak dosti vágní), jak je běžné v současné marxisticko-leninské filozofii, pak je komunikaci nadřazen, protože odraz jako proces probíhá před komunikací, a je lhostejno, zda jeho výsledku užijeme „pro sebe“ nebo pro komunikaci (při níž je odpovídajícím způsobem jazykově ztvárněn). Nebo je chápán termín odraz jinak, a potom by ho bylo třeba vymežit.

Rovněž lze brát v pochybnost běžně užívaný postulát o „stále rostoucích odrazových a sdělovacích potřebách člověka“. Bereme-li v úvahu svět člověka popsáný vědou v historii jazyka a v historii kultury, a ten obvykle máme na mysli, pak lze uvažovat jen o různosti odrazených světů, nikoli jednoznačně o menší složitosti starších a větší složitosti novějších.

Slovní druhy jsou rozřazeny a popsány na základě syntézy obsahově-sémantických a syntakticko-funkčních kritérií, a to pomocí svých primárních a sekundárních (terciárních) funkcí ve větě. V tomto výkladu nedošlo bohužel ke zpřesnění pojetí primárních a sekundárních funkcí slovních druhů. Vidí se jen „přirozená vazba mezi primární syntaktickou funkcí slovního druhu a jeho 'neobecnějším významem'“ nebo to, že jsou v primárních funkcích slovní druhy „nejvíce samy sebou“. Rozlišení slovnědru-

nových transpozic gramatických [neukončených] a slovtvorných [ukončených] a transpozic funkčních [standardních aktualizací komunikačního užití slovnědruhových forem v textu a ve výpovědi] je cenné pro samotný výklad o transpozicích, ale k lepšímu výkladu primárních a sekundárních funkcí nevede. O tzv. funkčních transpozicích se pojednává až ve 3. svazku Mluvnice — v syntaxi. V praktickém výkladu mnohde dochází k znejasnění rozdílu mezi tvaroslovím a slovtvorbou.

Rozčlenění slovních druhů na základní (substantiva, adjektiva, slovesa a příslovce) a nezásadní, a to návstavné (zájmena a číslovky) a citoslovce, a nesamostatné slovní druhy (předložky, spojky a částice) představuje dobře promyšlené novum proti zjednodušujícímu pojetí slovních druhů v dosavadních mluvnicích češtiny.

Z metodologického hlediska bylo lze se zmínit (při šíři tvarů chápaných např. za slovesné: adjektivum a subst. verb.) o Kopečného pojmání forem *tentovat* a *onačit* za zájmeno v roli verba. Podobně se překračují hranice slovního druhu např. i u číslověk násobných: *dvakrát, třikrát* je už vlastně neohebné adverbium.

Výklad o gramatických kategoriích je poznamenán hned na začátku změnou termínu všeobecně uznávaného a obvyklého, tj. gramat. kategorie v gramatický prostředek. Tuto změnu termínu [nikoli ojedinělou] považujeme za velmi nešťastnou. Nejde o vytvoření nového termínu, ale o použití starého — nedůsledně — v novém významu.

Gramatické kategorie [prostředky] jsou rozděleny podle funkcí, které plní, na odrazové, komunikační a strukturní. Vadí však, že tyto funkce nejsou nikde definovány či charakterizovány. Strukturní funkce je nazývána též funkcí organizační a pořádací, odrazová má dále synonymum kognitivní, což z hlediska metodologického i didaktického považujeme za nevhodné. Charakteristika vidu („podílí se na členění průběhu platnosti slovesného významu“) vyčleňuje tuto kategorii z ostatních. Neuvádí se u ní funkce odrazová ani strukturní jako u všech ostatních.

V kapitole „Podstatná jména“ se probírají primární a sekundární funkce podstatných jmen. O sekundární funkci typu S^a, tedy substantivum v roli atributu, je řečeno, že ji plní substantivum ve tvaru genitivu. Tak jsou pominuty případy: jako *služba spotřebitelům, ostřihání na kluka, most na řetězech* apod.

Substantiva jsou rozdělena do tříd podle vztahu k číslu a rodu. Do pojednání o rodu a čísle se zahrnují i prostředky lexikální, slovtvorné a syntaktické sloužící k jejich vyjádření. Mezi příklady přenesení názvu z bytosti živé na neživou se uvádějí i příklady *moskvič* a *maňásek*. U prvního příkladu proběhl pochod v jiném jazyce — česky se občanům Moskvy *moskvič* neříká, u druhého proběhl pochod *Marie* → *maňas* → *maňásek* ve středověku a je už dnes otázkou etymologie slova, nikoli rozpoznatelným procesem, jako je tomu u ostatních příkladů a jak je to správné při popisu synchronního stavu jazyka. U substantiv s kolísajícím rodem se uvádí *sprej* (m. a ž., tak i v SSČ). Domníváme se však, že jako femíninum slovo *sprej* do širšího povědomí uživatelů jazyka nevešlo.

V rámci pojednání o čísle substantiv se velmi zevrubně a přesvědčivě posuzují možnosti různých tříd substantiv vyjadřovat význam sg. i pl. (propria e cesty jejich zobecnění, látková substantiva, abstrakta, hromadná, pomnožná).

Výklad o pádu podstatných jmen vychází z pádové formy bezpředložkové i předložkové (předložka je pak chápána jako morf společně s deklinačním morfem) a v podstatě jsou pády rozděleny podle primární a sekundární funkce substantiv na pády vyjadřující subjekt a objekt a na pády přivlastkové a adverbialní.

Při vymezení slovního druhu adjektiv sáhli autoři k hlediskům slovtvorným, morfologickým i logicko-sémantickým. Nejzávažnější je vymezení vzhledem ke slovesům; za adjektiva se považují jednoznačně pouze typy *žádoucí, zarmoucený* a *ochrnutý*. Deverbativní adjektiva vyjadřují trvalý příznak, zpřídavnělá přičestí a přechodníky příznak aktuální. Protiklad *zarmoucen* x *zarmoucený* v přísudku se považuje za rozdíl krátkého a dlouhého tvaru téhož adjektiva.

Adjektiva jsou klasifikována po stránce sémantické na kvalitativní (deskriptivní a kvalifikační) a relační. Jde v podstatě o Isačenkovo dělení použité v jeho díle *Grammaticeskij stroj ruského jazyka v srovnání s slovačtinou* (Bratislava 1954). Aplikace na češtinu přinesla detailnější propracování jednotlivých skupin adjektiv. U slova *rád* se neberou v úvahu možná spojení s jiným slovním druhem než se slovesem, ale lze např. říci: *on je rád nemocný, byl bych nerad zavřený* atp. Stupňování adjektiv je považováno za jejich gramatický prostředek (tedy gramatickou kategorii). O gramatických prostředcích se v *Mluvnici* praví, že mají převážně strukturní funkci (z osmi kategorií se uvádí u sedmi). Slouží tedy výstavbě věty. Avšak použitím komparativu nebo superlativu není dáno požadavky „usouvztažnění“, výstavbou věty, ale jde o záležitost plánu pojmenovacího; podobně jako když mluvčí volí, zda užije podoby *chlapeč*, nebo *chlapeček*, volí i podobu *pěkný, pěknější, nebo nejpěknější*. Pak ovšem tato problematika patří do slovtvorby.

Zájmena byla rozšířena o další zástupná slova s funkcí deiktickou. Tak konečně došla svého zařazení zájmenná příslovce a deixe byla vztažena i na zájmenné číslovky. Hranici zatím nepřekročenou je však zástupný vztah pouze ke jménům (Kopečného „za-slovesná“ funkce nebyla vzata v úvahu — jak již bylo poznamenáno výše). Sémantické i funkční charakteristiky jsou provedeny plně na výši současného bádání.

Kapitola o číslovkách představuje novum především z hlediska sémantického pohledu na tento slovní druh a patří k nejlepším kapitolám knihy.

Sloveso bylo rozšířeno o deverbativní útvary adjektivní a substantivní. Slovtvorná transpozice, již tyto útvary vznikají, však řadí tyto tvary do výsledku aktu slovtvorného, nikoli do aktu vzniku „slovoformy“. U pojednání o slovese je obtížné i vymezení problematiky vzhledem k syntaxi. Autoři věc vyřešili tím způsobem, že probírají jen základní typologii intencionálních a valečních vlastností českých sloves. Rozvoj syntaktických a morfologických bádání přinesl i řadu nových pohledů, zejména na slovesný způsob, rod i vid.

U neohebných slovních druhů je cenný podrobný popis jejich sémantiky a zejména přechodů jednoho slovního druhu do druhého. Předložky se dočkaly hlubšího pohledu jak u typů primárních, tak i sekundárních. Pojednání o spojkách zahrnuje i relativna a korelativa (*tolik; kolik; to, že*). Zevrubně jsou popsány spojky složené, spřežky a spojky pocházející z jiných slovních druhů. V bohatém materiálu spojek stylově i nářečně odlišných postrádáme hovorovou a rozšířenou kondenzační spojku *kdyžtak*.

Částice byly vymezeny zejména vzhledem k blízkým slovním druhům a rozděleny podle funkce na částice apelové s osmi podtypy, hodnotící — s řadou diferencovaných podtypů modalitních, zdůrazňovacích a jiných, a na částice emocionální. Řada slov hodnocených dříve jako adverbia nebo nadvětné spojky je přefazena do částic. Nově se jeví jejich funkce také vzhledem k výstavbě textu, ať signalizací jeho počátku, nebo různými typy členění textu.

Zvláštnost slovního druhu citoslovcí si uvědomíme při pohledu na pokus o postižení jejich sémantických rozdílů. Snaha o zevrubnost tu podle našeho mínění přerostla až v nepřesvědčivý subjektivismus. V řadě případů je možná i několikará interpretace citoslovcí a bylo by žádoucí pro univerzálnost řady z nich popis citových a kontakto- vých zjednodušit.

Obecné výklady k formálnímu tvarosloví navazují na kapitolu „Základní pojmy morfonologie a morfemiky“ v 1. díle *Mluvnice*. Pojednání o hláskových alternacích se tak ocitlo v jiném svazku než hodnocení alternací. Důvody pro toto uspořádání jsou pochopitelné v tomto i v řadě četných jiných případů (částe odkazy na 3. svazek syntaktický), ale neměla by tím trpět autornost svazku. Výklady o alternacích by mohly vést mnohdy k falešným závěrům, když se na jedné úrovni vyskytují alternace živé a neživé (např. neživá podoba *korou*, která má ve školních Pravidlech pravopisu i v SSJČ místo pouze jako varianta vedle *kůrou*, v SSČ už je jen *kůra*). K horšímu

případu dochází, když se dosavadní normativní příručky neberou v úvahu vůbec a zavádí se např. nikde neexistující tvar *pedagozi*, zřejmě k existujícímu lok. pl. — o *pedagozích*. Lze pochybovat o existenci vokát. sg. *duše* od maskulina *duch* v současném jazyku, byť je uveden s charakteristikou „archaický“. Pochybný je i příklad nom. pl. *kozorozi*. Jako apelativum uvádí se v SSJČ pouze forma *kozorožec*. Kozoroh je proprium a nom. pl. u těchto jmen, a navíc méně běžných, se tvoří obvykle koncovkou *-ové*.

Novost ve výkladu formálního tvarosloví s sebou pro autory přinesla nutnost uvést celou řadu procedurálních poznámek a pojednání, kterými se objasňuje, jak bude dál výklad o flexi pojat a proveden. Je použito staršího pojmu „základní tvar“ (nom. sg. subst.) a zaveden nový pojem „opěrný tvar“. Tím je např. gen. sg. u maskulin, který rozčleňuje maskulina do dvou podtypů.

Zpracování flexe substantivních typů má značné přednosti v zevrubnosti a v netradičním přístupu ve vztahu k propriím a k přejatým jménům. Také adjektivním typům se u substantiv dostává zpracování adekvátního jejich rozsahu a frekvenci v jazyce. Z uspořádání tabulky „Přehled skloňování substantivních typů“ plyne, že podvzor *dělník* má v nom. pl. možné koncovky *-i/ové*, ač právě u *dělník* je možnost jen koncovky *-i*. V podvzoru *rikša* se nepočítá s možností neživotných forem. U podtypu *soused* se nepočítá s formou nom. pl. *sousedé*, ač není zdaleka tak archaická jako vokát. sg. *duše* od maskulina *duch*. Za správný se považuje tvar *filolozi* v nom. pl., ač dále se uvádí, že jména na *-log* mají jen koncovku *-ové*.

Problematika přejatých jmen tvoří tradičně v mluvnicích významnou kapitolu. Autoři si byli vědomi rostoucí potřeby kodifikovat skloňování typů doposud opomíjených a působit na ustálení typů rozkolísaných. U substantiv na *-o* typu *maestro* by bylo vhodné počítat v dat./lok. i s podobou *-u* (vedle *-ovi*) ve spojeních s vlastním jménem (*maestru Otaví Hájkovi*). Odpovídá to postulovanému sklonění podle vzoru *pán*, ale nikoli uvedeným koncovkám. Analogicky se chovají před propriem i substantiva jako *signore* a *monsignore*, a ani u nich se konc. *-u* v dat. neuvádí. Jména zakončená na *-eus* jsou přiřazena k typu *cerberus*. Pak by v instr. pl. měla být zakončena na *-y*: *jarizey*, *pygmey*, *skarabey*, *nukley*. Podle našeho názoru mají uvedená jména blíže k typům na *-ius* (*génius*) a podle nich lze akceptovat i měkké zakončení v instr. pl. *-ii*.

Další významnou kapitolu tvoří sklonění jmen vlastních. Je zpracována velmi zevrubně a doplňuje dosavadní kodifikaci v mnoha směrech. U maskulin životných se opomíjí hovorová i spisovná možnost zakončení v nom. pl. na *-i* (*Jiřici*, *Čapci*, *Pelnáři*). Do skupiny jmen typu *Purkyně* se dostala i jména z celé věty, obvykle neskloňná. V praxi u nich nelze mluvit o tvarech podle vzoru *soudce*, tedy dat./lok. *Skočdopoli* (snad *Skočdopolovi*), *Osolsobí* (*Osolsobovi*), snad instr. *Skočdopolem*, *Osolsobem*.

Šíře výkladu, množství problémů a snaha po novátorské metodě výkladu přivedla autory kapitoly o flexi substantiv v mnoha místech k roztržitémosti a k nutnosti řadu faktů opakovat (byť na různých úrovních konkrétnosti).

Flexivní formy adjektiv jsou probrány zevrubně a přehledně. Otázkou jen zůstává, proč se ke krátkým (jmenným) tvarům typu „šfasten“ přifazuje i činné přičestí s příklady *nesl*, *bral*, *třásl*, *kryl*.

V kapitole o zájmenech lze vznést námitku pouze proti zařazení zájmena *kdo* a *co* mezi rodové typy. Oběma zájmeny se ptáme na všechny tři rody beze změny. Diference mezi zájmeny *kdo* a *co* je dána protikladem personičnost x nepersoničnost a známé x neznámé. Ve tvaru zájmena *všechen* chybí akuz. sg. fem. *vši* (*je nade vši pochybnost*).

Slovesné tvary jsou rozděleny na syntetické a analytické. Důležitě se pracuje s oběma kmeny — prezentním a infinitivním, tvary se člení na tvarotvorný základ, kmenotvornou příponu a koncovku. Ve výčtu analytických tvarů tvořených s přičestím činným chybí antepřeteritum.

Na současnou tendenci rozkládat děj do konstrukce verbo-nominální reaguji autoři velmi pohotově (*konat přípravy místo připravovat se*). Spojení uvedeného typu však nejsou stejného druhu a autoři se vzdávají hodnocení spojení zbytečných a stylově nevhodných. U forem nedokonavého futura tvořeného předponou *po-* se ve výkladu implikuje možnost tvořit od slovesa *půjdu* analytické futurum typu *budu letět*; to však neexistuje. Zavedení termínu neurčitek se jistě ukáže v blízké době jako nevhodné: odporuje internacionalizaci terminologie ve všech oborech. Neznělost souhlásky ve výslovnosti před imperativní koncovkou *-me* nelze asi vztáhnout na celé území Čech a Moravy; běžná je i výslovnost znělého konsonantu: *pojďme, nepokazme to, ukažme*... K dílčím výhradám je třeba připojit i ne zcela dobře provedenou korekturu (byť jistě velmi obtížnou).

Druhý díl Mluvnice češtiny plní jeden ze dvou úkolů, jimiž ho autoři obdařili, hůře, druhý lépe. Úkol být vysokoškolskou učebnicí může plnit jen zčásti. Tomuto cíli je na překážku neustálená a mnohdy dvojnásobná terminologie, nedostatečná exemplifikace výkladu, roztržitost a opakování výkladů, vzájemná malá vyváženost jednotlivých kapitol, obtížná reprodukovatelnost příliš složitých definic, nevyjasněný vztah k tvoření slov a syntaxi. Druhý úkol je podat svědectví o současném stavu české morfologie a o její znalosti současné češtiny. Přes veškeré výhrady převážně dílčího charakteru jde o reprezentativní dílo opřené o solidní vědeckou práci, a to svou cenu nemůže ztratit.

Zdenka Rusňová

Miroslav Grepl — Petr Karlík: Skladba spisovné češtiny. SPN, Praha, 1986, 474 str.

Po uplynutí 40 let od 1. vydání Šmilauerovy Novočeské skladby a 35 let od vydání skladby spisovné češtiny (tvořící součást dvousvazkové Mluvnice spisovné češtiny) akad. Fr. Trávníčka (Praha 1951) vychází v r. 1986 v SPN Praha v pořadí již šestá skladba spisovné češtiny (Šmilauer 1947 — Trávníček 1951 — Kopečný 1958 — Šmilauer 1969 — Bauer—Grepl 1972 — Grepl—Karlík 1986), a to opět od brněnských lingvistů, našich předních současných syntaktiků Miroslava Grepla a Petra Karlíka.

Jako v případě všech dříve vydaných skladeb je i tato posledně vydaná učebnice skladby spisovné češtiny zcela novým dílem. Od r. 1951 vychází u nás — v průměru vzato — každých devět let nově zpracovaný popis syntaxe soudobé češtiny. Příznačné však přitom je, že zatímco od 1. nově zpracovaného vydání Šmilauerovy Novočeské skladby z r. 1966 k 1. vydání nově zpracovaného popisu syntaxe Bauera—Grepla v r. 1972 uplynulo pouze 6 let, od tohoto vydání k vydání zatím posledního nového zpracování skladby spisovné češtiny Grepla—Karlíka uplynulo již 14 let. To, že vydání nové vysokoškolské učebnice skladby se realizovalo ve více než dvojnásobně delším časovém údobí, než v kterém bylo skutečně vydání učebnice předchozí, nemá jistě (pouze) subjektivní a/nebo obecněji sociální důvody, nýbrž je to zřejmě důsledek dynamiky vývoje lingvistických výzkumů v oblasti syntaxe u nás v poválečné době. Zatímco v 60. letech dochází u nás ve sféře syntaktických výzkumů k zásadnímu kvalitativnímu zlomu a přerodu, v letech 70. a 80. k obdobnému kvalitativnímu skoku v úrovni teoreticko-empirické reflexe syntaktického systému češtiny patrně nedošlo. Jestliže je tedy Šmilauerova Novočeská skladba z r. 1966 a 1969 v zásadě ještě pokračováním tradičního gebauerovského způsobu vidění skladebních jevů, Skladba spisovné češtiny Bauera—